

"USÛLU'D-DİN" KAVRAMININ TANIM VE KAPSAM PROBLEMİ

Sinan ÖGE (*)

Özet

Varlığını, yaşamını, inançlarını, düşüncelerini, vs. sürekli olarak bir asla dayandırma eğiliminde olan insan, inandığı dini için(de) de bir takım asıllar arayagelmıştır. İslâm düşünce tarihinde görülen Usûlu'd-Din adlandırması bunun en bariz örneğidir. Ancak söz konusu dinî asılların, dinî metinlerden mi elde edildiği yoksa din mensuplarının kendi yorum ve kanaatlerinin bir ürünü mü olduğu problemi hem teolojik tarihin anlaşılması hem de güncel söylemlerin inşasında son derece önemlidir. Bu amaçla makalede, Usûlu'd-Din kavramının tanımı ve içeriğiyle ilgili söylemlerin tespiti ve eleştirel bir analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Usûlu'd-Din, asıl, fer', iman esasları, din*

The Problem of Definition and Content of Usulu'd-Din

Abstract

Having propensity to base his existence, life, beliefs, thoughts etc. on any origin, the human have been looking for some origins for his religion too. The naming Usulu'd-Din in history of Islamic thought is obvious example for this. But the question that were these origins obtained from religious texts or interpretations and opinions of members of religion is extremely important for understanding theological history and forming actual ideas. For this aim, in this article it was determined and analyzed the ideas and opinions about definition and contents of Usulu'd-Din concept.

Key Words: *Usulu'd-Din, origin, branch, bases of faith, religion*

*) Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı
(e-posta: sinanoge@hotmail.com, sinanoge@atauni.edu.tr)

Giriş

İnsan, toplum ya da tabiata bakışta etkin olan önemli ayırımlardan biri asıl-fer' ikili-si olmuştur. Dinin ve dinî ilimlerin anlaşılması ve izahında da kullanılan bu kavram çifti, basit ve de çoğu zaman farkında olunmayan varlığını, tedvin asrından itibaren kavramsal bir etkinlikte hissettirmiştir. Bir düşünce, inanç veya davranış, artık asıl ya da fer' oluşuna göre bir değer taşımakta ve sonuçları ona göre şekillenmektedir. Meselelerin bu şekilde tasnifinden sonra, ilgili meselelerle ilgilenen ilimler de paralel olarak ayrı bir kategori haline gelmiştir. İlimler nakle ya da nakledilenin anlaşılmasına, takrîrine ve inşasına göre kategorize edilmişlerdir. Buna göre nakil, Peygamberin vahiy vasıtasıyla getirdiklerinden ise ilgili ilim, İlmu'l-Kur'ân; Peygamberden kaynaklanıyorsa İlmu Rivâyetü'l-Hadîs olmaktadır. Naklin anlaşılmasının kaynağı bizzat ilâhî kelam ise Tefsîru'l-Kur'ân; Peygamberin kelamı ise İlmu Dirâyetü'l-Hadîs adını almaktadır. Nassın anlaşılmasının tespit ve takrîri, düşünce ve görüşler alanında ise İlmu Usûlî'd-Din; fiiller alanında ise İlmu Usûlî'l-Fıkıh adı verilmektedir¹. Usûlu'd-Din İlmi, Kur'ân ve Sünnet delillerinin Tevhid ve alakalı hususlarda takririye; Fıkıh İlmi, aynı delillerin furû'da takriri olmaktadır².

Kelâm ilmine, bazen İlmu Usûlî'd-Din, bazen de İlmu't-Tevhîd denmektedir³. İlmu Usûlî'd-Din adlandırmasının sebebi *kelam ilminin, din sahibinin belirlediği inançlar ve görüşlerin beyanını içermesi, bir takım aklî delillerle söz konusu bu asılların ispatını ve muhaliflerin görüşlerini zayıflatmayı amaç edinmiş olmasıdır*⁴. Bu yönüyle Kelam ilmine derece bakımından ayrıcalıklı bir yer tayin edilmiştir. Bilindiği üzere bütün ilimler ma'lûmu konu edinmektedirler. Aynı şekilde Kelam ilmi de dinî akidelerin ispatıyla ilgili olması yönüyle ma'lûmu konu edinir. İlimlerdeki asliyyet ve fer'iyet, konusunun umumiyet ve hususiyetine göre belirlendiği için, diğer tüm ilimler Usûlu'd-Din ilminin yani Kelamın furû'u olarak addedilmiştir⁵. Zira asıl-fer' ilişkisinin bir yansıması olarak tüm şer'î ilimler Kelam ilmine dayanır⁶.

Usûlu'd-Din ile İlmu Usûlî'd-Din terkipleri arasındaki fark dikkate alındığında, Kelam ilmi için yapılan adlandırmadaki kullanım önem taşımaktadır. Zira Kelam ilminin adı salt Usûlu'd-Din olmayıp İlmu Usûlî'd-Din'dir. Bu ayırımın önemi ileride izah edileceği üzere, kelamcılarının dini anlamaya yönelik geliştirdikleri usûlün, aslında Dinin

1) Kannûcî, Ebu Tayyib Muhammed Sıddık b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûm*, Tah. Abdulcebbar Zekar, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, II, 17.

2) Şatîbî, Ebu İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-İ'tisâm*, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîse, Riyad, tsz., I, 38.

3) Şevkânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *et-Tuhaf fi Mezâhibi's-Selef*, Tah. Tarık es-Suud, Daru'l-Hicre, Beyrut, 1988, s. 74.

4) Cezâirî, Tâhir, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûlî'l-Eser*, Tah. Abdulfettah Ebu Ğudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Halep, 1995, I, 87; İbn Hicce, Ebu'l-Mehâsin Takiyyuddin Ebu Bekr b. Ali el-Hamavî, *Hizânetü'l-Edeb ve Ğayetü'l-Ereb*, Mektebetü'l-Hilal, Beyrut, 1987, I, 364.

5) Kannevci, II, 19.

6) Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâtü'l-Fünûn*, Kalkûta, 1862, I, 24.

Usûlü olmadığı, Usûlü'd-Din İlmi'nin Usûlü olduğu gerçeğiyle daha da anlaşılır hale gelecektir.

Bu noktada üzerinde durulması gereken asıl problem, ilimlerin ya da meselelerin bu şekilde bir ayırıma tabi tutulması değil, bu ayırımın bir cephesi olan Usûlü'd-Din'in anlam ve içeriğidir. Dinin asıllarının neler olduğu, bunların nasıl ve kimler tarafından belirlendiği oldukça ehemmiyetlidir. Dahası, belirlenen bu asılların dinin mi yoksa o asılları tespit edenlerin mi usûlü olduğu, cevabı aranması gereken sorulardır. Zira Usûlü'd-Din adına söylenen ve yazılanlara bakıldığında bu noktada bir izafiyetin ve bu izafiyetten kaynaklanan kavramsal bir esnekliğin olduğu görülmektedir.

Câbirî, İslam düşüncesinde Usûl kavramının çağrışım ve özelliklerini üç madde halinde sıralar. Ona göre usûl;

1. Beyânî bilgiyi temellendirir ve bu bilginin hareket noktasıdır. Bunlar Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'tır.

2. Bu bilgileri üreten akıl yürütmenin (istidlâl) tarzını belirler. Fer'in asla ircâsı gibi.

3. Bu bilginin üretilmesi esnasında düşünceyi yönlendirir. Buna göre her ilmin kendine ait usûl kaideleri, metodolojik ilkeleri vardır. Hükümlerin çıkarıldığı kaynaklar üzerinde fikir yürütürken kendilerine bağlı kalınmak üzere ortaya konan bu metodolojik ilkeler yönlendiricilik vasfına sahiptir. Mesela, Kelam İlmindeki "Asl'a dayanan kişi, delil ile sorumlu tutulma külfetinden kurtulur" ve Fıkıh İlmindeki "Eşyada asl olan ibahadır" ilkeleri gibi⁷.

Kavramla ilgili kullanımlar göz önüne alındığında Câbirî'nin bu belirlemelerini de içeren daha geniş bir alanda Usûlü'd-Din isimlendirmesinin kullanıldığını görmekteyiz.

1. Bir Ahlâkî Değer Nitelemesi Olarak Usûlü'd-Din

Hadis alimlerinin nakilleri ve naklettikleri haberleri yorumlamalarında Usûlü'd-Din kavramının geniş bir perspektifte kullanıldığını müşahade etmekteyiz. Kelam İlminin bir sistem halinde ortaya çıkışıyla oluşan ve genelde dinin inanç boyutuyla alakalı temel esasları ifade eden bu kavram, söz konusu kaynaklarda inanç, davranış ya da ahlakla alakalı pek çok unsur için kullanılmaktadır.

Heysemî (v. 807 h.), "Usûlü'd-Din ve Ferâizini Beyân Hakkındaki Bab" başlığı altında, Amr b. Avf b. Abdullah el-Müzenî'ye ait "Rasulullah (sav)'den Usûlü'd-Din'e ait on iki asıl öğrendim" ifadesini nakleder⁸. Aynı rivayeti Taberânî (v. 360 h.)⁹ ve İbn Adî (v. 365 h.) de nakletmektedirler, ancak İbn Adî "on altı asıl" kaydıyla zikretmektedir. Bu

7) Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirdi, İstanbul, 1999, s. 152-155.

8) Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebi Bekr, *Mecmau'z-Zevâid*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1986, I, 35. Heysemî râviler arasında bulunan Kesir b. Abdullah'ın hadisi zayıf birisi olduğunu ifade eder.

9) Taberânî, Süleyman b. Ahmed Eyyub, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Tah. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1983, XVII, 23.

asıllar arasında "Hayvan (ın sebep olduğu mağduriyet) hederdir, kuyu (nun sebep olduğu mağduriyet) hederdir. Maden (in sebep olduğu mağduriyet) hederdir. Defîneye humus (beşte bir nisbetinde zekât) vardır."¹⁰, "Zekâtta ne ayağa getirtme, ne uzağa gitme vardır"¹¹, "Medine Ayr dağı ile Sevr dağı arasında kalan hudud içerisinde haramdır. Kim orada bir bid'atte bulunur veya bid'atçıyı himaye ederse, Allah, melekler ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. Allah onun ne farz ne nafilâ hiçbir hayrını kabul etmesin. Müslümanların garantisi (zimmet, ahd, eman) birdir. Kim bir müslümâna garantisinde ihanet ederse, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun. Onun (Kıyamet günü) ne farz ve ne nafilâ hiçbir hayrı kabul edilmez."¹² gibi hadislerin ortaya koyduğu muhteva yer alır¹³. Hz. Peygamberin hadislerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Usûlu'd-Din terkinin yer almamasından hareketle, bu rivayetdeki söz konusu adlandırmanın râviye ait olduğunu söyleyebiliriz. Ancak asıl önemli olan, kavramın bizzat kullanılıyor olması ve kapsadığı alandır. Aşağıda zikredeceğimiz hadisler ve içeriğindeki ilkelerin Usûlu'd-Din'den sayılması da yukarıdaki rivayetle örtüşür mahiyettedir.

Ahmed b. Hanbel'in, şu üç hadisi Usûlî İslâm'dan saydığı aktarılmaktadır. Hz. Ömer'in naklettiği "Ameller niyetlere göredir" hadisi; Hz. Ayşe'nin naklettiği "Kim dinimiz hakkında, ondan olmayan bir şey uydurursa, o merduttur" hadisi; ve Nu'man b. Beşir'in naklettiği "Helal bellidir, haram bellidir..." hadisi. İbn Raheveyh bu hadisleri dördüncü bir hadis olarak "Anne karnındaki çocuğun yaratılmasının 40 günde tamamlandığı"nı bildiren hadisi ekleyerek, bu dört hadisin Usûlu'd-Din'den olduğunu ifade eder¹⁴. Hatib el-Bağdâdî (v. 463)'nin naklettiği bir rivayette ise, pek çok bilgiyi içermesi yönüyle zühd ve verâ ehli birisi için yeterli sayılacak dört hadis daha Usûlu'd-Din'den addedilir. Bunlardan ikisi yukarıda zikredilen ve amellerin niyetlere göre olduğunu ifade eden hadis ile helal ve haramın açık olduğunu bildiren hadistir. Diğer ikisi ise, Vâbi-se'nin naklettiği iyiliği ve günahı açıklayan hadis ve Allah'ın ihsânı her şeyin üzerine yazdığını ifade eden hadistir¹⁵. Ebu Dâvud beş yüz bin hadis içerisinde seçtiği dört bin hadis arasında dört hadisin insanın dini için yeteceğini ifade eder. Bunlar; "Ameller niyetlere göredir", "Helal bellidir, haram bellidir", "Mâ lâ ya'nîyi terk..." ve "Müminin kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi" hadisleridir. Kadı İyaz ise, "Ameller niyetlere göredir" hadisinin imamlara göre İslâm'ın üçte biri ya da dörtte biri olduğunu, kimine göre de Usûlu'd-Din'in üç ya da dört hadis olduğunu belirtir¹⁶.

10) Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Tah. Mustafa Dîb el-Buğa, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1987, Kitâbu'z-Zekât, 65, 1428.

11) Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Tah. Abdulfettah Ebu Ğudde, Haleb, 1986, Kitâbu'n-Nikâh, 60, 3335.

12) Buhârî, Fezâilu'l-Medîne, I, 1771.

13) İbn Adî, Ebu Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Dua'fâi'r-Ricâl*, Tah. Yahya Muhtar Ğazâvî, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988, VI, 60.

14) İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, s. 9.

15) Bağdâdî, Hâtib, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., XI, 313.

16) Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, İdâretü't-Tibâati'l-Müniyye, Beyrut, tsz., I, 22.

Ebu Bekr es-Sem'ânî, "Allah'ın helal kıldığı helal, haram kıldığı haram, sükut ettiği ise afdır" hadisinin Usûlu'd-Din ve Furû'u'd-Din'de büyük bir asıl olduğunu ifade eder. Ebu Vasıl el-Mezani de "Rasulullah, dini dört kelime de cem etmiştir" der ve yukarıdaki hadisi zikreder¹⁷.

Hz. Peygamber'den rivâyet edilen "Her bid'at dalalettir" hadisi de cevâmiu'l-ke-lim¹⁸'den sayılarak Usûlu'd-Din'den büyük bir asıl olarak nitelendirilmiştir¹⁹.

Aynı şekilde, imanın halavetinden maksadın, taatlerden lezzet almak olduğunu belirten hadisle, ihsan kavramını açıklayan hadiste yer alan "her ne kadar sen onu görmesen de o seni görür" ifadesi Usûlu'd-Din'den önemli asıllar olarak kabul edilmiştir²⁰.

Darimî (v. 280 h.) ise ilim öğreniminin faziletiyle alakalı aşağıdaki rivayetler hakkında "Bunlar Kur'ân'dan sonra Dinin Usûlü ve Furû'dur" der: İlim talep etmek, her müslümana farzdır. İlim arzusuyla bir yola gireni, Allah Cennet yoluna kolaylaştırır. Melekler, ilim talep eden için, talebine hoşnutluk olarak, kanatlarını açarlar²¹.

İbn Teymiyye (v. 728 h.), Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği hadislerden çıkardığı şu üç hasleti zikrederek, bunların Usûlu'd-Dini topladığını ifade eder: 1. Ameli Allah'a has kılma 2. Ulu'l-emre itaat 3. Müslüman topluma bağlılık. Ona göre, İbadeti Allah'a has kılma Allah'a ait hakkın icrasıdır. Ulu'l-emre itaat ve yöneticilerin toplumlarına bağlılığı ise kulların hakları kısmına girer. Yöneticilerin ve toplumların maslahatlarının temini için birlik oluşları ve Allah'ın ipine sarılmaları Usûlu'd-Din'i cem eder²².

Ebu Abdillâh es-Sabihî, bir rivayete göre ise İbrahim el-Kassar er-Rakî'ye Usûlu'd-Din'in ne olduğu sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Usûlu'd-Din ikidir: Allah'a olan muhtaçlığın kabulü ve Peygambere güzel bir şekilde tabi olma. Furû'u'd-Din ise dörttür: Ahdlere vefa, hadleri muhafaza, var olana rıza, elde olmaya sabır."²³

Hz. Peygamber'in Veda haccını nasıl yaptığına yönelik İslam alimleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmış, bu noktada muhalif fırkalar tarafından onlara yönelik yapılan eleştirilerde, Veda Haccının sahabe'nin üzerinde icmâ etmiş olduğu Usûlu'd-Din'den bir asıl olduğu, buna rağmen onların bu hususta ihtilafa düştükleri dolayısıyla, onların riva-

17) İbn Receb, s. 277.

18) **Câmiu'l-Kelim:** Lafzı az, manası çok olan ifade demek olup, Rasulullah'a verilen hususiyetlerden biridir. Bkz., Aydınlı Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yay., İstanbul, 1987, s. 42.

19) İbn Receb, s. 266; Azim Âbâdî, Ebu Tayyib Muhammed b. Emir Ali, *Avnu'l-Ma'bûd*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, XII, 235.

20) İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Tah. Muhammed Fuad Abdulbaki-Muhibbuddin el-Hafîb, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1959, I, 61, 120; Aynî, I, 288.

21) Dârimî, Ebu Sa'îd Osman b. Sa'îd b. Halîd, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî*, Tah. Reşid b. Hasan el-Me'î, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1988, II, 654.

22) İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalim, *Kütübü ve Resâilu ve Fetâvâu İbn Teymiyye fi'l-Akide*, Tah. Abdurrahman Muhammed b. Kasım en-Necdî, Mektebetü İbn Teymiyye, tsz., I, 18, 19.

23) Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1984, X, 354, 355; Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şu'abu'l-İmân*, Tah. Muhammed Said Bes-yûnî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989, VII, 209.

yet ettiği ahâd haberlere güvenilemeyeceği ifade edilir²⁴. Büyük bir çoğunluk tarafından müşahade edilen ve Hz. Peygamberin yine büyük bir çoğunluğa verdiği önemli mesajları içermesi nedeniyle İslam tarihindeki önemine binaen Veda Haccının Usûlu'd-Din'den sayıldığını söyleyebiliriz.

Yukarıda zikrettiklerimizden farklı olarak, hadis ilmindeki önemlerine binaen bazı hadis alimleri hakkında da bu adlandırma kullanılmaktadır. Dârimî'den nakledilen bir rivayette, onun şöyle dediği bildirilir: "Her kim şu beş kişinin hadisini cem' etmezse, o kişi hadis alanında müflistir: Süfyan, Şu'be, Malik, Hammad b. Zeyd, ve İbn Uyeyne. Bunlar Usûlu'd-Din'dir."²⁵

Tüm bu rivayet ve açıklamalardan anlaşılabileceği üzere, amellerin niyetlere göre oluşu, bid'atin reddi, helal ve haramın belirginliği ve şüpheli meselelerden uzak durma, ilahi yazgı, ihsan, ilim talep etme, ihlas, peygambere bağlılık, ulu'l-emre itaat ve birlik olma, Veda Haccı, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama²⁶, yiyeceklerde temizliğin asıl oluşu²⁷, suçların bağışlanması²⁸ gibi hususlar Usûlu'd-Din olarak kabul edilmiştir. Bunlardan pek çoğu ne temel iman esaslarından biri ne de dinî esasları anlama da kullanılan asıllardır. Yani daha sonraki içeriğiyle Usûlu'd-Din anlayışından farklı olarak, inanç ve yaşam dünyasında ahlakî değeri yüksek olan, bu yüzden dinde temel ilke (asıl) olarak kabul edilmiş prensiplerdir. Bu anlamda, Kur'an ya da hadislerden benzer şekilde asıl nitelendirmesine tabi tutulacak pek çok prensip çıkarılabilir. Ancak bunları ortak bir tanımlama ile kategorize etmek mümkün değildir. Sonuç olarak, rivayetlerde gördüğümüz bu şekildeki kullanım ve adlandırmalar sistematik bir adlandırma değil, subjektif mülahazalarla oluşmuş ahlakî nitelemelerdir.

2. Dinin Kaynakları Olarak Usûlu'd-Din

Usûlu'd-Din terkinin kullanıldığı diğer bir alan ise, dinin temel kaynaklarıdır. Buna göre dinî inanç ve pratiklerin kendilerinden elde edildiği kaynaklar, onlardan çıkarılan hükümlere göre birer asıl olmaktadır. Aşağıda kısaca aktarılacağı üzere, sayısı ve delil olma yönü hakkındaki görüşler ne olursa olsun, kavramın bu alan için kullanılıyor olması ele alınış sebebidir. Şer'î hükümlerin kendilerinden alındığı, bu nedenle "edille-i şer'îyye" denilen²⁹ bu asıllar yaygın kanaate göre Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas olmak

24) Nehhas, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Tah. Muhammed Abdusselam Muhammed, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt, 1988, s. 135.

25) İbnü's-Salah, Ebu Amr Takiyyuddin Osman b. Abdurrahman, *Mukaddimetü İbni's-Salah*, Mektebetü'l-Farâbî, Dimaşk, 1984, s. 143; İbn Mulakkin, Ebu Hafs Siracuddin Ömer b. Ali, *el-Mukni' fi Ulûmi'l-Hadîs*, Tah. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', Daru'l-Fevvâz, 1992, s. 417; Ebnâsî, Burhanuddin İbrahim b. Musa, *eş-Şeze'l-Feyyâh min Ulûmi İbni's-Salah*, Tah. Salah Fethi Hilel, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1998, I, 412.

26) Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., II, 228.

27) Gazâlî, *İhyâ*, II, 3.

28) Münâvî, Zeynuddin Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhi'l-Câmîi's-Sağîr*, Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır, 1937, VI, 120.

29) Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1991, s. 77

üzere dört tanedir³⁰. Bunlardan Kur'ân, İslâm'da bütün şer'î hükümlerin kaynağı olduğu için Aslu'l-Usûl olarak nitelendirilir³¹. Bazen özellikle Kur'ân ve sünnetin Usûlu'd-Din oluşuna vurgu yapılırken, bazen de hakkındaki itirazlara cevaben kıyasın ve özellikle icmanın da asıl olduğunu ispata yönelik izahlara rastlamaktayız.

Kannûcî (v. 1307 h.), kaynak itibarıyla Usûlu'd-Din'i ikiye indirgeyenlerdendir. Ona göre Kur'ân ve Sünnet dinin iki aslıdır, üçüncü bir asıl aranmaz. Kannûcî, Ahmed b. Hanbel'in icmayı, Davud ez-Zâhiri'nin de kıyası kabul etmeyişlerini gerekçe göstererek İcma ve Kıyasın Usûlu'd-Din'den sayılamayacağını ifade eder³². Bu görüşün karşısında kıyası Usûlu'd-Din'den sayıp, şer'î hüccetlerden bir hüccet olduğunu, nass bulunmadığında onunla amelin zorunlu olduğunu savunanlar yer alır. Muaz b. Cebel hadisi, Hz. Ömer'in veba hastalığı hususunda yaptığı kıyas bu doğrultuda zikredilen gerekçe mahiyetindeki örneklerdendir³³. Aynı şekilde pek çok usûlcü icmanın Usûlu'd-Din'in en yücelerinden birisi olduğu hususunda ısrar eder³⁴. İcmanın Usûlu'd-Din'den sayılmasına Hz. Peygamberden nakledilen "Ümmetim dalâlet üzerine birleşmez"³⁵ hadisi gerekçe olarak zikredilir³⁶. Dolayısıyla Serahsî (v. 483 h.)'ye göre icmâ'nın bilgiyi zorunlu kılan bir hüccet olduğunu kabul etmeyen, dinin aslını iptal etmiş olur. Zira Usûlu'd-Din'in medarı ve Müslümanların mercii icmalarıdır. Bunu inkâr eden, dinin aslının yıkılmasına fırsat vermiş olur³⁷. Bu dört asıla ilaveten isnadı tam ve güvenilir olan haber-i vâhidi, kabuliyet açısından diğer asıllardan daha aşağı seviyede görmeyen İbn Hazm (v. 456 h.), Usûlu'd-Din'den bir asıl olarak kabul eder³⁸.

3. Dinin Temel Prensipleri Olarak Usûlu'd-Din

Usûlu'd-Din kavramının kullanıldığı önemli bir alan ise dinin inanç ya da amelle alakalı temel prensipleridir. Bunlardan amellerle alakalı olanı yani ameli Usûlu'd-Din³⁹,

30) Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir, *Usûlu'd-Dîn*, Tah. Ahmed Şemsüddin, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 30; Buhârî, I, 1.

31) Gölcük, -Toprak, ay.

32) Bkz., Kannûcî, II, 405.

33) Alâî, Ebu Said Salahuddin Halil b. Keykeldî, *İcmâlu'l-İsâbe*, Tah. Muhammed Süleyman el-Eşkar, Cemiyetu İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Kuveyt, 1986, s. 72; Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Tah. Ahmed Abdulhalim Berduî, Daru'ş-Şuab, Kahire, 1952, VII, 172.

34) Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Kum, 1948, I, 176; Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Tah. İbreahim el-Acuz, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, I, 188.

35) Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Daru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz., Fiten, 7, 2167; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Ebu Abdillah, *Sünen*, Tah. Muhammed Fuad Abdulbakî, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz., Kitâbu'l-Fiten, 8, 3950.

36) Mâlâî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*, Nşr. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, Kahire, 1977, s. 30; Gazâlî, el-Mustasfâ, I, 176.

37) Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl, *Usûlü's-Serahsî*, by. ve bt. yok, I, 296.

38) İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Afâkî'l-Cedîde, Beyrut, 1983, I, 117.

39) İtikâdî ve Amelî Usûlu'd-Din ayırımı için bkz. Şâtubî, *el-İ'isâm*, I, 25.

ilimlerin tasnifinden bahsederken zikrettiğimiz üzere Fıkıh İlminin konusunu teşkil etmektedir. İtikâdî Usûlu'd-Din ise Kelam İlminin belirlemeye ve ispata çalıştığı alandır. Çoğu kaynakta Usûlu'd-Din kavramına ve bu kavram altında zikredilen bazı prensiplere rastlamak mümkün ise de, ortak bir tanımlamaya rastlamak zordur. Öyle görünüyor ki içerikle ilgili şahıslar ve mezhepler arası kelâmî ihtilaflar, kavramla ilgili ortak ve kapsayıcı bir tanımlamayı güçleştirmiştir. Bu nedenle de Usûlu'd-Din başlığı altında zikredilen hususlarda hem bir izâfîlik hem de bu izâfîlik paralelinde genişlik bulunmaktadır.

3.1. Usûl ve Furû'u Tespit Kriterleri

Asıl-fer' kavram çiftinin ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı hususunda tahminlerin ötesinde kesin bir belirlemede bulunmak zordur. Öncelikle Tedvîn asrında teza-hür ettiği tahmin edilmektedir. Kelam ilminde "asıl" kavramının kullanımı, Usûlü Hamse söylemi altında Mu'tezile arasında ortaya çıkmış gözükmektedir. Hicri üçüncü asrın ortalarında Ebu'l-Hüseyn el-Allâf (v. 235 h.) tarafından kullanıldığı iddia edilse de, daha önceden Vâsıl b. Ata (v. 131 h.)'nın okulunda çıkmış olması muhtemeldir⁴⁰.

Luğat açısından asıl, "başkasının kendisi üzerine bina edildiği şey"; "kendisine ihtiyaç duyulan, fakat kendisi başkasına ihtiyaç duymayan"; "hükmü kendisiyle sabit olan ve üzerine başkasının bina edildiği şey" olarak tarif edilmektedir⁴¹. Buna göre fer', "asılın hilafı olup, başkası üzerine bina edilen"⁴², "başkasından türeyen"⁴³, "başkasına muhtaç olan"⁴⁴ şeyin adıdır. Kur'ân ve hadislerde de kelimelerin bu kök anlamlarıyla kullanıldığını görmekteyiz: "*Görmedin mi Allah nasıl bir benzetme yaptı? Güzel bir kelime aslı(kökü) sabit, fer'i (dalı) ise gökte olan bir ağaca benzer*"⁴⁵, "*Değerli hurma ağaçlarından kestikleriniz de, kökleri (usûl) üzerine bıraktığınız da hep Allah'ın izniyledir ve fâsıkları rezil etmek içindir*"⁴⁶ Hadislerde ise söz konusu kelimeler saç kökleri⁴⁷, ağaç kökleri⁴⁸, hayvanların kuyruk dipleri⁴⁹ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Asıl-fer' ayırımında gözetilen diğer bir husus, meselelerin barındırdığı maslahat ve mefsedetın oranıdır. Buna göre, mesela fiillerden maslahatı büyük olanına "rük'n", mefsedeti büyük olanına ise "kebîre"; maslahatı büyük olmayana "ihsan", mefsedeti büyük olmayana ise "sağîre" denmektedir. Aynı yolla dinin erkânı ve usûlünden olanla, furûundan olanlar belirlenmektedir. Buna göre şer'in, emredilen hususlarda büyük gördüğü şey

40) Câbirî, s. 147, 148.

41) Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, b.y. ve b.t. yok, s. 28; Tehânevî, I, 85.

42) Cürçânî, s. 166.

43) Ebû Ya'lâ, İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin, *el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn*, Tah. Vedit' Zeydan Haddad, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1974, s. 279.

44) Tehânevî, I, 85.

45) İbrahim, 14/24.

46) Haşr, 59/5.

47) Bkz., Buhârî, Kitâbu'l-Ğasl, I, 245.

48) Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad Abdülkâfi, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz., Kitâbu'l-Buyû', 15, 1543.

49) Buhârî, Kitâbu Bed-i'l-Halk, 15, 3126.

Usûlu'd-Din'den, daha alt seviyede önem verdiği meseleler ise furû' ve tamamlayıcı unsurlardan sayılmaktadır⁵⁰.

Şehristânî (v. 548 h.)'nin bildirdiğine göre bazı kelmacılar Usûlü, "Allah'ı vahdaniyet ve sıfatlarıyla; peygamberleri mucize ve açıklamalarıyla bilmek" şeklinde tanımlamışlardır. Buna göre, "muhalif her iki tarafa göre de hakkında gerçeğin belli olduğu her mesele" Usûlden sayılmıştır. Marifet ve taat vechelerine sahip olan dinde, marifet asıl, taat ise fer'dir. Dolayısıyla marifet ve tevhid hakkında konuşan Usûlcü olurken, taat ve şariat hakkında konuşan Furû' ehli olmaktadır. Yukarıda da zikredildiği üzere, bu anlamıyla Usûl, Kelam ilminin konusuyken; Furû', Fıkıh ilminin konusunu teşkil etmektedir⁵¹.

Meselelerin mahiyeti ve haklarında bilgi elde etme yöntemine göre yapılan bir tanımlamaya göre ise, Akıl alanına girip kendisine nazar ve istidlalle ulaşılan her şey Usûl'dendir. Zan sahasına girip kendisine kıyas ve içtihatla ulaşılan ise Furû'dandır⁵². Usûlu'd-Dinde zevâhirlle istidlal edilemez⁵³, ispâtı için kat'î delil aranır⁵⁴. Furû'da zan ile amel edilirken Usûl'de, zannedende zıttına ihtimali bulunduğu için, amel edilmez⁵⁵. Bu yüzden aklın ya da vahyin delaletinden sahih bir delile dayanmadan bir takım akâdeleri Usûlu'd-Din'den saymak, "Ancak inkâr edenler Allah'a yalan iftira ediyorlar. Onların çoğu da bilmezler"⁵⁶ âyetinde ifade edilen "iftira" kapsamına sokulmuştur⁵⁷.

Aslı, akliyât alanıyla tanımlayan diğer bir görüşe göre ise asıl, düşünenin, şer'î herhangi bir nass olmaksızın, hakkında bilgiye ulaşabilmesinin mümkün olduğu şeydir⁵⁸. Gazâlî de bu tanımlı kat'î kelâmî meseleler için kullanır: "düşünen için, şer'in vurûdundan önce aklın nazarı sayesinde hakikatini elde etmenin mümkün olduğu şeydir."⁵⁹ Cüveynî (v. 478 h.) ise, Usûlu'd-Dini bu şekilde tanımlamanın uygun olmayacağını ifade eder. Zira ona göre, Allah'ı, sıfatlarını ve nübüvveti bilme gibi Usûlu'd-Dine dahil olan asılları bilmek vaciptir. "Vücûb ancak şer'an sabit olur" ilkesinin bilinmesiyle birlikte, böyle bir yaklaşım furû' meselelerine ilhak edilemez. Bu nedenle, usûl meseleleri akliyât ile sınırlandırılmaz. Ayrıca, bilmenin vücubiyetinin neshini takdir etmek de caizdir. Zira aslı şer' ile sabit olan bir meselede neshin takdiri caizdir. Öyleyse Usûlu'd-Din'in

50) Şâtübî, Ebu İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât*, Tah. Abdullah Dıraz, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., I, 213.

51) Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tah. Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut, 1992, s. 36; Ayrıca bkz., Neşşâr, Ali Samî, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-II*, Çev. Osman Tunç, İstanbul, 1999, s. 238.

52) Şehristânî, s. 36.

53) İbn Aşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, V, 134.

54) İbn Aşûr, IV, 279.

55) Şâtübî, *el-İ'tisâm*, I, 235; a. mlf., *Muvâfakât*, I, 30-32; Alâî, s. 71.

56) Mâide, 5/103.

57) Bkz., İbn Aşûr, IX, 120.

58) Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî İmâmu'l-Harameyn Abdülmelik, *Kitâbu'l-İctihâd*, Tah. Abdulhamid Ali Ebu Züneyd, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1987, s. 25.

59) Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 358.

doğru tanımı şudur: “Şer’in mevcudiyetiyle birlikte hakkında hilafın haram olduğu ve aksine inanan birinin cahil sayılacağı bir mesele, akliyyâta istinad etsin ya da etmesin Usûl’ dendir.”⁶⁰

İbn Teymiyye kelimcilerin usûl-furû’ hakkındaki tanım ve hükümlerini şiddetle eleştirenlerdendir. Onun naklettiği şekliyle kelimcılara göre usûlî meseleler, sıfatlar ve kader gibi, aklın kendi başına idrak edebileceği ve muhalifin küfre ya da fıska nispet edileceği meselelerdir. Furû’ ise şefaât ve büyük günah işleyenlerin cehennemden çıkması gibi şer’ ile bilinenlerdir. Oysa İbn Teymiyye, bu tanımlamanın tam tersine, küfür ve fıska aklın tek başına yeterli olamadığı şer’î hükümlerden olduğunu belirtir⁶¹. Akli meseleler ise, bazı hastalıkların bir takım ilaçlarla iyileşmesi, hesap ve mühendislik meseleleri gibi kıyas ve tecrübeye dayanan tabii işlerdir. Buna göre, bir kişinin mümin, kâfir, âdil ya da fâsık olması akli meselelerden değil, şer’î meselelerdendir. Dolayısıyla Peygamberin getirdiğine muhalefet eden nasıl kâfir olmaz? Aynı şekilde birisinin aklıyla bilerek iddia ettiği bir şeye muhalefet eden nasıl kâfir olur? İbn Teymiyye, sonuç itibarıyla ehli bid’at dediği kesimlerin, bir takım ilkeler uydurup onları dinin asılları diye sunduklarını, oysa tam aksine gerçek usûlün kelimcilerin usûllerinin değil, Kur’ân’da belirtilen usûl olduğunu ifade eder⁶². Ona göre Usûlu’d-Din, sözlü veya hem sözlü hem de amelî olarak inanılması vacip olan Tevhid, Sıfatlar, Kader, Nübüvvet ve Mead gibi meseleler (mesâil) ve bunların delaletleri (delâil) dir⁶³. Usûlu’d-Din’e ait tüm ilkeleri Hz. Peygamber açıklamıştır. Bu alanla ilgili Hz. Peygamberden nakledilmemiş bir mesele yoktur. Aksi durum bir çelişki olurdu. Zira, bir meselenin Usûlu’d-Din’den olması, o meselenin din işlerinin en önemlilerinden olduğu ve dinin ona ihtiyaç duyduğu anlamına gelir. Bu hususta Peygamberden bir naklin olmaması, muhal olan iki sonucu doğurur: Ya peygamber dinin kendisine ihtiyaç duyduğu mühim işleri ihmal etmiş ve onu açıklamamıştır; ya da O açıklamış fakat ümmet nakletmemiştir⁶⁴.

Bir meselenin Usûlu’d-Din’e ya da Furûuna ait olup olmadığını belirlemede fayda sağlayacak önemli bir husus da ilgili meselede inkârın ya da muhalefetin dinî değeridir. Buna göre, usûle ait bir meseleyi inkâr ya da ona muhalefet edenin küfrüne, ilhadına, fâsıklığına ya da bid’atçılığına hükmedilirken; furû’daki inkâr ve muhalefetlerde bu tür yargılamalarda bulunulmaz. Mesela, sihrin hakikatinin olup olmadığı meselesi Usûlu’d-Din’e girmeyip, mürtet veya katilin cezası gibi fıkhnın furûu babına girdiği için, onu inkâr eden mühlid sayılmamaktadır⁶⁵. Aynı şekilde Ru’yet, amellerin yaratılması, kâinatın irade edilmesi gibi Allah ve Rasulünü bilmeden men etmeyecek bir hususta hata eden kişi, haktan dönüp saptığı için günahkar sayılmış fakat küfrüne hükmedilmemiştir⁶⁶.

60) Cüveynî, *İctihâd*, s. 25, 26.

61) İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ahmed b. Abdilhalim, *Minhâcu’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, Tah. Muhammed Reşad Salim, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 1986, V, 92.

62) İbn Teymiyye, *Minhâc*, V, 92-95; a. mlf., *Kütüb ve Resâil*, III, 303; IV, 55.

63) İbn Teymiyye, *Kütüb ve Resâil*, III, 295.

64) İbn Teymiyye, *Kütüb ve Resâil*, III, 294.

65) İbn Aşûr, I, 637.

66) Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 358; a. mlf., *Faysalu’t-Tefrika*, Tah. Hoca Mustafa, Daru’l-Beyza, 1983, s. 26.

3.2. Temel İman Esasları

Üzerinde ittifak edilen ve inanılması zorunlu olan ilkeler olarak Usûlu'd-Din'in kapsamı altına alınan unsurların başında tüm peygamberlerin ortak inancı ve çağrısı olan inançlardır. Hatta peygamberlerden nübüvvetlerinden önce de söz konusu usûle aykırı bir şey sadır olmaz⁶⁷. Peygamberlerin gönderildikleri toplumlara göre farklı şeriatler getirdikleri Kur'an'da haber verilen gerçekliklerdendir: "*Sizden her biriniz için bir şeriat ve yol verdik*"⁶⁸. Ancak iman sahasına giren konularda aralarında bir ihtilaf olmaksızın aynı çağrıda bulunmuşlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in "*Peygamberler babaları aynı, anneleri farklı kardeşlerdir. Dinleri ise birdir*"⁶⁹ hadisinin yorumuyla ilgili olarak Nevvî (v. 676 h.), peygamberlerin imanlarının aslının bir, şeriatlerinin ise farklı olduğu; Tevhîd'in usûlünde ittifak ettikleri, ihtilaflarının ise şeriatlerinin furû'unda olduğu görüşünü nakleder ve hadiste yer alan "dinlerinin birliği"nden maksadın, Tevhîd'in usûlü ve Allah'a taat aslı olduğunu ifade eder⁷⁰. Genel kabule göre her peygamber imanın beş aslına davet etmiştir. Bunlar, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve Ahiret gününe imandır⁷¹. "*İşte bunlar Allah'ın doğru yola ulaştırdıklarıdır. Öyleyse sen de onların yoluna uy.*"⁷² ayetinde geçen "febihudâhum"- onların yolu"ndan maksadın az önce de ifade edildiği üzere, muhtelif ve neshe konu olabilen şeriatler değil, Allah'a iman, O'nu birlemek ve Usûlu'd-Din'deki yolları olduğu belirtilmiştir. Din, kendisinde şeriatler gibi neshedilme ve ihtilaf olmayacağı için ebedi olarak "hüdâ" olma vasfını taşır⁷³. Bu yönüyle din-şeriat ayrımı yapıldığında din, asıl iken; şeriat onun yardımcısı ve açıklaması olmaktadır⁷⁴.

Peygamberlerin ittifak ettiği, dolayısıyla müminler için bağlayıcı olan Usûlu'd-Din'in temelinde iman erkânı ya da iman esasları denilen unsurlar yer alır. Bu anlamıyla usûl, İslâm dininin mebdai ve giriş noktasıdır⁷⁵. "*Rasul ve müminler, Rabbinden ona indirilene iman ettiler. Hepsî Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve rasullerine iman etti*"⁷⁶ âyetinde, rasulün ve müminlerin ortak iman esasları belirtilmiştir. Bu esaslar, "*Ancak iyilik, Allah'a, Ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve nebilere iman eden...*"⁷⁷ âyetin-

67) İbn Aşûr, XXX, 400.

68) Mâide, 5/48.

69) Müslim, *Kitâbu'l-Fedâil*, 40, 2365.

70) Bkz., Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu'l-Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, el-Matbatu'l-Misriyye, 1924, XV, 119, 120.

71) İbn İsa, Ahmed b. İbrahim, *Tavzîhu'l-Mekâsîd ve Tashîhu'l-Kavâid fi Şerhi Kasîdeti'l-İmam İbn Kayyim*, Tah. Zühreyye eş-Şavîş, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985, I, 434-435, 437; İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Tahâviyye fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*, İstanbul, tsz., s. 185.

72) En'âm, 6/90.

73) Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., II, 26.

74) Özcan, Hanifi, *Mâturidî'de Dînî Çoğulculuk*, İstanbul, 1999, s. 55.

75) Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Makaleler-I*, Haz. Cüneyd Köksal-Murat Kaya, Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 59.

76) Bakara, 2/285.

77) Bakara, 2/177.

de de ifade edilmiştir. Allah, tüm bunlara inanmayı iman olarak kabul etmiş ve tüm bunları inkâr edenlerin sapkınlığını ilan etmiştir: “Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, rasullerini, Ahiret gününü inkâr ederse uzak bir sapkınlıkla sapmıştır”⁷⁸. Dolayısıyla peygambere tabi olanların temel özelliği, nebi ve rasullerin üzerinde ittifak ettikleri bu usûle iman etmektir⁷⁹. Cibril hadisi olarak bilinen hadiste ise, imanın “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, rasullerine, Ahiret gününe ve hayrı ve şerriyle kadere iman”⁸⁰ olduğu belirtilmiştir⁸¹. Ancak Buhârî’de Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, O’na kavuşmaya (likâ) ve son dirilişe iman olmak üzere bunlardan dördü zikredilir⁸².

Bazı hadis kaynaklarında geçen bir hadiste “Üç şey imanın aslındandır” ifadesi yer almakta ve “Lâ ilâhe illallah diyene dokunmama ve onu günahından dolayı tekfir etmeme, cihad ve kadere iman” unsurları sayılmaktadır⁸³. Metinde geçen “asıl” kavramının sonraki dönemlerde yüklenilen anlamı taşıması, ayrıca gerek hadisin içeriği, gerekse hadisle ilgili “zayıf” kaydı⁸⁴, ifadenin sonraki dönemlere aidiyeti ihtimalini güçlendirmektedir.

Nasslarda zikredilen iman esasları değişik bakış açılarına göre farklı sayısal tasniflere tabi tutulabilmektedir. Gazâlî, imanın usûlünü Allah’a, Rasulüne ve Ahiret gününe iman olmak üzere üç olarak ifade eder⁸⁵. Bu üç aslı “imanın haberi ve amelî usûlü” olarak nitelendiren İbn Teymiyye, ortak koşmaksızın sadece Allah’a ibadetin, sıdk, adalet ve anne babaya iyiliğin icabı, zulüm ve fuhşiyatın tahrimi gibi yine peygamberlerin ittifak ettikleri hususları da “imanın ilmî usûlü” başlığı altında zikreder⁸⁶. Peygamberlere iman, kitaplara ve meleklerle imanı gerektireceğinden bu üç asıl beş aslı içermiş olmak-

78) Nisâ, 4/136.

79) İbn Ebî'l-İzz, s. 183, 184.

80) Bu çalışmada Usûl-u'd-Din'in sayısını, dolayısıyla kaderin bu başlık altına girip giremeyeceğini belirlemek hedef olarak belirlenmemiştir. Kavrama hangi anlamların yüklendiği ve içeriğine hangi esasların dahil edildiğini belirlemek temel gayedir. Kur'an'da iman esaslarını ifade eden âyetlerde kadere imanın yer almadığından hareketle, onun bir iman esası olamayacağı, hadislerin ise âhâd olmaları nedeniyle bu hususta delil olamayacağı kanaati için bkz. Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, tsz., s. 89-97.

81) Bkz., Müslim, Kitâbu'l-İmân, I, 8; Tirmizî, Kitâbu'l-İmân, 4, 2610; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz., Kitâbu's-Sünen, II, 635; İbn Mâce, Kitâbu'l-İmân, 9, 63.

82) Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, 266, 4499. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Ahmed, *Sa-hîhu İbn Hibbân*, Tah. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, Kitâbu'l-İmân, I, 375; İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshâk, *Sa-hîhu İbn Huzeyme*, Tah. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1970, Kitâbu'z-Zekât, IV, 5; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, tsz., II, 426. Ancak İbn Hanbel başka bir rivayette diğer tüm iman esaslarını zikreder. Bkz., İbn Hanbel, *Müsned*, I, 319.

83) Ebu Dâvûd, Kitâbu'l-Cihâd, II, 22; Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *Sünen*, Tah. Muhammed Abdulkadir Ata, Mektebetü Dari'l-Bâz, Mekke, 1994, Kitâbu's-Siyer, IX, 156; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali, *Müsned*, Tah. Hüseyin Selim Esed, Daru'l-Me'mûn li't-Turas, Beyrut, 1986, VII, 288.

84) Bkz., Elbânî, Nâsiruddîn, *Da'fu Süneni Ebi Dâvûd*, Müessesetü Ğaras, Kuveyt, 2002, II, 311.

85) Bkz., Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s. 26.

86) İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalim, *Şerhu Akîdeti'l-İsfehâniyye*, Tah. İbrahim Sa-ıday, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994, s. 211.

tadır⁸⁷. Usûl-i selâse olarak adlandırılan bu üç esas, ulûhiyet başlığı altında tek bir asla indirgenebilir ki ona da aslu'l-usûl denir⁸⁸. Bu bağlamda, Allah'ın zâtı ve sıfatları, risâletin ispatı, Kur'ân'ın i'câzı, haşr, me'ad ve cezâ, kader gibi meseleleri içermeleri nedeniyle En'am, Yâsîn, Tâhâ, İhlâs vs. sureler, Usûlu'd-Din'in ispat ve izah edildiği sureler olarak hususen zikredilir⁸⁹. Hatta, Usûlu'd-Din'in aslı olan Tevhîd'i içermesi nedeniyle İhlâs suresi "esas" olarak isimlendirilmiştir⁹⁰.

3.3. Mezheplerin Usûlü ve Usûlu'd-Din

Kur'ân ve hadislerden tespit edilen temel inanç esasların dışında, mezhepler arası tartışmalara konu olan bazı meselelere yönelik kanaatler de Usûlu'd-Din nitelemesine tabi tutulmuştur.

3.3.1. Ehli Sünnet'in Usûlü

Abdulkâhir Bağdâdî (v. 429 h.), Ehli Sünnet'in cumhurunun üzerinde ittifak ettiği bir takım asılları belirterek, bunlardan her bir rûknün hakikatının bilinmesinin akil bâliğ olan herkes için vâcip olduğu hükmüne varır. Hatta ittifak nitelemesini daha da genelleştirerek, her bir rûknün içeriğinde yine Ehli Sünnet'in tek bir görüşte birleştiği ve muhalif olanı sapıklıkla vasıflandırdıkları bir takım meseleler olduğunu zikreder. Bağdâdî Ehli Sünnetin ittifak ettiği ve bilinmesi zorunlu olan bu usûlü on beş madde halinde ele almıştır. Usûlu'd-Din telakkisinin tespiti ve değerlendirilmesi için bu maddelerin neler olduğunu zikretmemiz gerekmektedir:

Özel ve genel olarak hakikatler ve ilimlerin beyanı; Arazlar ve cisimlerden oluşan kırsımlarıyla alemin hudûsu; Alemin yaratıcısı ve zâtındaki niteliklerini bilme; Allah'ın zâtıyla kaim sıfatlarını bilme; Allah'ın isim ve sıfatlarını bilme; -Allah'ın adl ve hikmetini bilme; Allah'ın rasul ve nebilerini bilme; Allah'ın peygamberlerinin mucizelerini, velilerinin kerametlerini bilme; İslam şeriatının erkânını bilme; Teklifin emir, nehiy ve haberdeki hükümlerini bilme; Kulların Ahiret'teki hükümlerini bilme; İmanın usûlünün beyanı; İmametin hükümleri ve başkanlığın şartlarının beyanı; Ulema ve imamların hükümlerini bilme; Kâfir ve günahkar Ehli Ehvâ'nın hükümlerinin beyanı⁹¹.

Bağdâdî'nin zikrettiği asıllar, İlahiyât, Nübüvvât ve Sem'ıyyât diye taksim edilen itikâdî konuların ana meselelerini oluşturmaktadır. Bu noktada Usûlu'd-Din kavramı, yukarıda zikredilen temel iman esasları sınırından çıkmış ve kelâmî tartışmaların doğurduğu meseleleri de içererek daha geniş bir alanı kapsamıştır. Bağdâdî'nin söz konusu bu 15 aslın her birinde 15 alt meseleyi işlediğini de düşündüğümüzde Usûlu'd-Din kavramının

87) İbn Teymiyye, *Şerhu Akîdeti'l-İsfehâniyye*, s. 211, 212.

88) Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, İstanbul, 1991, s. 48; Yazır, s. 65.

89) Bkz., Kurtûbî, VI, 383; Şevkânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz., II, 97; İbn Aşûr, XVI, 201; XXII, 344.

90) Zemahşerî, I, 1391; Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şeh(buddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdâdî, *Râhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz., XXX, 265.

91) Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s. 8; a. mlf., *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Daru'l-Afâkî'l-Cedîde, Beyrut, 1977, s. 309, 310.

artık mezhebî kabul ve ilkeler için de kullanıldığını anlamış oluruz. Bunun daha da açık bir örneğini İbn Ebî Hâtim (v. 327)⁹²'in, babası Ebu Hâtim (v. 277 h.)⁹³ ve Ebu Zûr'a (v. 264 h.)⁹⁴ya Ehli Sünnet'in Usûlu'd-Din'deki mezhebini sorduğunda aldığı cevap yansıtmaktadır. Bu rivayette de görüleceği üzere Ehli Sünnetin dinî meselelerdeki yorum ve kabulleri zikredilmekte ve bunlara Usûlî Ehli's-Sünne değil, Usûlu'd-Din denmektedir. Bu ilkelerden bazıları şunlardır:

İman, söz ve ameldir, artar ve eksilir. Kur'ân Allah'ın kelimasıdır, tüm yönleriyle gayr-ı mahluktur. Kader, hayrı ve şerri Allah'tandır. Hz. Peygamber'den sonra bu ümmetin hayırlısı Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali'dir. Allah, Ahiret'te görülecektir. Cennet ehli onu gözleriyle görüp, kelamını işiteceklerdir. Cennet ve Cehennem haktır, mahluktur ve ebediyyen son bulmayacaklardır. Sırat ve Mîzân hakır, Mîzân'ın iki kefesi vardır, orada iyi ve kötü kulların amelleri tartılacaktır. Her çağ ve zamanda, müslümanların imamlarıyla beraber cihat ve Hac farzlarını yerine getiririz. İmamlara karşı isyanı ve fitne halinde savaşı uygun görmeyiz. Allah'ın emrimizi kendisine yüklediği kişiye itaat ederiz, taatten el çekmeyiz. Sünnete ve cemaate tabi olur, şazzlardan, hilafattan ve ayrılıktan uzak dururuz⁹⁵.

Belli bir ekolün görüşlerinin Usûlu'd-Din olarak yansıtılmasının diğer bir örneği de yazılan eserlerde kullanılan isimlerdir. Pek çok eserde ait olunan mezheplerin inanç meselelerindeki yorum ve tercihleri işlenmesine rağmen Usûlu'd-Din isimlendirmesine rastlamaktayız⁹⁶.

Tanım ve içeriğindeki esnek yapıyla birlikte Usûlu'd-Din'in bilinme zorunluluğu üzerinde ciddiyetle durulmuş, hatta bu hususta takliden cevazı tartışılmıştır. Bir görüşü delilsiz olarak kabul etme anlamına gelen taklid⁹⁷, çoğu İslâm alimine göre müctehid ya

92) Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî: Hicrî 240'da Rey'de doğmuş ve 327'de doğmuş ve 327'de vefat etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl, kelim, menâkıb, zühud, özellikle de cerh ve ta'dil ile ricâl alanlarında eserler vermiştir. Konusunda yazılan ilk kitaplardan biri olan el-Cerh ve't-Ta'dil adlı eserin müellifi olan İbn Ebî Hâtim müfessir ve fakih olarak da anılır. Küçük, Raşit, DIA, İstanbul, 1999, XIX, 432-434, "İbn Ebû Hâtim" md.

93) Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî: Hicrî 195'de Rey'de doğmuş ve 277'de aynı yerde vefat etmiştir. *Emîru'l-Müminîn fi'l-Hadîs* ünvanına sahip, râvîleri bütün yönleriyle tanıyan, rivayetlerdeki illetleri anlayan, ashâbın ihtilaf ettiği konuları, tabiûn ve diğer ulemânın fikhî görüşlerini iyi bilen bir hadis hâfızı ve münekkididir. Canan, İbrahim, DIA, İstanbul, 1994, X, 150, "Ebû Hâtim er-Râzî" md.

94) Ebu Zûr'a Ubeydullah b. Abdülkerim b. Yezîd er-Râzî: Hicrî 194'de doğmuş ve 264'de Rey'de vefat etmiştir. Zühud ve takva ehli birisi olup, hadislerin sıhhati ve illetlerini iyi bilen, hâfızasının güçlülüğü ile bilinen bir hadis hâfızı ve münekkididir. Kandemir, M. Yaşar, DIA, İstanbul, 1994, X, 274, 275, "Ebû Zûr'a er-Râzî" md.

95) Lâlekâî, Ebu'l-Kâsim, *Şerhu Usûli'l-İtikâdi Ehli's-Sünne*, Tah. Ahmed Sa'd Hamdân, Riyad, Daru Tayyibe, 1981, s. 176-177; Ayrıca bkz., İbn Kudame, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed, *İsbâtu Sıfati'l-Uluvv*, Kuveyt, 1986, s. 125.

96) Bağdâdî ve Pezdevî'nin *Usûlu'd-Dîn*'i, Cüveynî'nin *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*'i, Gazzâlî'nin *el-Erba'in fi Usûlu'd-Dîn*'i, Sâbüni'nin *el-Bidâye fi Usûlu'd-Dîn*'i, Abdulcebbâr'ın *el-Muhtasar fi Usûlu'd-Dîn*'i, Ebu Said Mütevellî'nin *el-Ğunye fi Usûli'd-Dîn*'i söz konusu isimlendirmelerin örneklerindendir.

97) Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *el-Luma' fi Usûli'l-Fıkh*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 69.

da avamdan biri için bu meselelerde caiz değildir. Zira Usûlu'd-Din hakkında bilgi elde etme, "Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur"⁹⁸ âyetiyle Rasulullah'a vacip olduğu için "Ona tabi olun"⁹⁹ emriyle ümmetine de vaciptir¹⁰⁰. Öte yandan "Onlara "Allah'ın indirdiğine tabi olun" denildiğinde, "Biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye tabi oluruz" dediler."¹⁰¹, "İşte böyle, senden önce nice şehirlere uyarıcı gönderdik de oranın şımarık zenginleri: "Biz babalarımızı bir ümmet üzerine bulduk, biz de onların izlerine uyarız"¹⁰² âyetleri Usûlu'd-Din'de taklidi men etmektedir¹⁰³. Buna göre, avamdan bir şahsın bile, Allah'a iman, O'nun hakkında câiz olan ve olmayan hususlar, alemin hudûsu ve bir muhdisinin olduğu gibi aklı hükümlerde inancını taklid üzerine bina etmesi câiz değildir¹⁰⁴. Ancak, nazar ve istidlalle bilinen ibadetlerin furûu gibi konularda taklid caizdir¹⁰⁵.

Usûlu'd-Dinde taklidi câiz görenlere¹⁰⁶ göre ise, hak olan bir şeyde taklid Usûlu'd-Din'den bir asıldır, bu nedenle kişi için, kesin delilleri bilmese de, kesin itikad yeterlidir¹⁰⁷.

3.3.2. Mu'tezile'nin Usûlü

Ehli Sünnet tarafından, icmâlî ya da tafsîlî olarak değişik rakamlar altında ifade edilen ve her Müslüman için bilinmesi ve inanılması zorunlu kabul edilen Usûlu'd-Din, Mu'tezile tarafından farklı bir tasnifle dile getirilir. Mu'tezile öncelikli olarak, kişinin bilmekle mükellef olmasının caiz olduğu asgarî sınırı belirlemeye çalışır. Ardından kişinin bilmesinin zorunlu olduğu ve teklifin kendisi üzerine bina edildiği usûlü belirler. Asgarî sınırla ilgili olarak Ebu Ali el-Cübbâf (v. 303 h.) ve Ebu Haşim (v. 321 h.) farklı görüşler ileri sürmektedir. Ebu Ali'ye göre, en alt sınır, kişinin Allah'ı Tevhid ile bilmesidir. Dolayısıyla Tevhid'i bilen, Allah'ın diğer fiillerini bilmiş olduğu için, Adl'ini bilmesi lazım değildir. Bu zorunluluğun gerekçesi ise şudur: Nimet verene şükür, zorunludur. Şükür ise ancak Allah'ın bilinmesiyle olur. Ebu Haşime göre ise, kişinin Allah'ı Tevhid ve Adl'ıyla bilmesi, ayrıca sevabın ve azabın istihkakını bilmesi gerekir. Çünkü marifet bir lütuf olduğundan, vaciptir. Lütuf ise, zikredilenler olmaksızın sadece Allah'ın zatı, sıfatları ve adlını bilmekle olmaz. Ebu Haşim, Cübbâf'nin nimet-şükür ilişkisini kullanarak, aynı gerekçeyle Allah'ın Adl'inin bilinmesi vücubiyetini temellendirir. Şöyle ki,

98) Muhammed, 47/19.

99) A'raf, 7/158.

100) Râzî, Fahrüddin, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, Tah. Cabir Feyyaz Alvani, Riyad, 1979, VI, 125.

101) Lokman, 31/21.

102) Zuhurf, 43/23.

103) Âlûsî, XXI, 94; Şîrâzî, s. ay.

104) İbn Teymiyye, Ebu'l-Berekât Mecdüddin Abdusselam b. Abdillâh, *el-Müsevvede fî Usûli'l-Fıkıh*, Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhalim, Kahire, tsz., s. 407, 408; Şîrâzî, s. 69.

105) Şîrâzî, ay.

106) Şîrâzî, ay.; Âlûsî, XXI, 94; Ebu'l-Hüseyn, Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, Tah. Halil el-Mîs, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, II, 365; İbn Teymiyye, Mecdüddin, *el-Müsevvede*, s. 407.

107) Kurtûbî, II, 211; Aynî, II, 39.

kişi, yaptığı şey sebebiyle Allah'ın kastettiği istihsan yönünü ve buna karşılık şükri hak ettiğini ancak O'nun âdil ve hakîm olduğunu bildikten sonra anlayabilir¹⁰⁸.

Abdulcebbar, Allah'ın bilinmesinden sonra, kişinin vacibi yapma ve çirkinden kaçınmasının ve bunları yapabilecek bir vaktin mevcudiyetinin gerekli olduğunu ifade eder. Zira ona göre, lütufla mükellef kılınıp, lütfun kendisinde olduğu şeyle (meltûfun fih) mükellef kılınmama caiz değildir. Çünkü lütuf, bizzat kendinden dolayı değil, içinde bulunduğu şeyden (meltûfun fih) dolayı irade edilir. Böyle olunca, kişi için Allah'ı bilmekle fayda, ancak zikredilenlerle birlikte gerçekleşir. O yüzden lütfun kendisinde bulunduğu amellerin gerçekleştirileceği bir zamanın bulunması zorunludur. Kişi bu süre içerisinde vacibi yapar ve kötülükten kaçınırsa, kendisine teklif edileni yerine getirmiş olur ve karşılığında sevabı hak eder. Aksi halde, ikinci bir vakitte Allah'ın onu helak etmesine imkân vermiş olur.

Öyleyse kişinin şu an bilmesi gerekenler birkaç açıdan ele alınabilir. Temel olarak kişinin Tevhid'i ve Adl'i bilmesi gerekir. Diğer konular Adl ilkesinin altında ele alınır¹⁰⁹.

Bazen bu zorunluluk detaylı olarak ifade edilir ve şöyle denir: Kişinin Tevhid, Adl, Va'd ve Va'id, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ve Emr bi'l-Ma'rûf Nehy ani'l-Münker'i bilmesi gerekir.

Bu ilkeleri detaylandırmayıp Tevhid ve Adl prensipleri altında özetlemenin gerekçesi ise, va'id ya da İsimler ve Hükümler gibi prensiplerde ihtilaf edilmesi, ancak Adl ilkesinde ittifak edilmesidir. Bu nedenle ihtilaflı konular, ittifak edilen bir ilkenin altında düşünülerek söz konusu sınırlandırmalar yapılmıştır¹¹⁰.

Abdulcebbar dinî asılların neden beş olarak ifade edildiğinin izahını da yapmaktadır. Bu taksimin aslında, kendilerine muhalif olan diğer mezheplerin muhalefetine genel olarak bu beş usûl çerçevesinde olmasından kaynaklandığını açıkça belirtir Mesela;

Mülhide, Muattıla, Dehriyye ve Müşebbihe'nin muhalefeti, Tevhid'de; Mücbire'nin muhalefeti Adl hususunda; Mürcie'nin muhalefeti Va'd ve Va'id'de; Havâric'in muhalefeti el-Menzile beyne'l-Menzileteyn'de; İmamiyye'nin muhalefeti ise Emr bi'l-Ma'rûf Nehy ani'l-Münker hakkındadır¹¹¹.

Ancak bu asılların beşin üzerine, varabileceği yere kadar artırılabilceğini de ifade etmesi¹¹², öte yandan yukarıda zikredildiği üzere bilinmesi gereken usûlün asgarî düzeyi hususunda bile farklı kanaatlerin varlığı, bu asılların içeriğindeki mezhebi izafiyetin açık bir göstergesidir. Bu noktada söz konusu usûlün dinin mi yoksa mezheplerin mi usûlü olduğu sorusunu yinelemek yerinde olacaktır.

108) Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhîr bi't-Teklif*, Tah. Ömer Seyyid Azmî, Daru'l-Misriyye, Kahire, tsz., s. 19.

109) Abdulcebbar, *el-Muhîr*, s. 19.

110) Abdulcebbar, ay.

111) Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tah. Abdulkirim Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1996, s. 124. İmamiyye Usûlü'd-Din'i dört madde olarak belirlemiştir. Bunlar, Tevhid, Adl, Nübüvvet ve İmamet'tir. İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, I, 99; III, 484; İbn Ebi'l-İzz, s. 185.

Abdulcebbar, Ehli Sünnet ulemasının yaptığı gibi, dinî asılları bir takım mülahazalarla beşe, dörde, ikiye ve sonra bire indirgemektedir. Yukarıda zikri geçen beş temel aslı, Tevhid, Adl, Nübüvvât ve Şerâi' olmak üzere dört başlık altında ifade etmektedir. Bu tasnifinde, Va'd ve Va'id, Esmâ ve Ahkâm ve Emr bi'l-Ma'rûf Nehy ani'l-Münker prensiplerini Şerâi' ilkesi altında toplar. Sonra bunları Muğnî isimli eserinde yaptığı gibi¹¹³ Tevhid ve Adl olmak üzere iki esas altında toplar. Bu tasnifinde, Nübüvvât ve Şerâi', Adl'e dahil edilmektedir. Zira Adl, maslahatımızın peygamber göndermesi ve şeriatle ibadet etmemizde olduğunu bilmesinden hareketle, Allah'ın peygamber göndermesi ve ibadet etmemizin vacip oluşu hakkında bir kelimadır. Allah'ın kendisine vacip olanı ihmal etmemesi Adl'in gereğidir.

Aynı şekilde Va'd ve Va'id de Adl'e dahildir. Çünkü Adl, Allah'ın itaat edenlere sevap, isyankarlara ise azapla va'd ve va'idde bulunduğu, dediğini yapması ve sözünden dönmemesi gerektiği hususunda bir kelimadır. Sözünden dönmemesi ve yalan söylememesi Adl'dendir.

Diğer bir asıl olan, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn de yine Adl'e dahildir. Çünkü Allah, bizim menfaatimizin, bir takım isim ve hükümleri hakkımızda icra etmek suretiyle ibadete çağırmakta olduğunu bilince, bu sayede bizden kulluk yapmayı istemesi vaciptir. Vacip olanı ihlal etmemesi ise Adl'dendir. Emr bi'l-Ma'rûf Nehy ani'l-Münker prensibinde de durum aynıdır¹¹⁴.

Abdulcebbar sonuç itibariyle, bilinmesi gereken en temel aslın Tevhid olduğunu, Adl'in ise onun üzerine terettüb ettiğini belirtir. Zira Adl'i bilmek, Allah'ın fiillerini bilmektir. Fiilleri hakkında konuşabilmek için, Zâtını bilmeyi öncelememiz gerekir. Ayrıca Adl prensibine, Allah'ın âlim ve ğanî olmasıyla delil getirilmektedir. Bunlar ise Tevhîd'in konusudur. Bu nedenle Tevhîd'in öncelenmesi gerekir ki Adl ilkesi onun üzerine bina edilebilsin¹¹⁵.

Temelde Tevhid ve Adl olmak üzere mükellefin bilme zorunluluğu olan bu beş asla Abdulcebbar Usûlu'd-Din demektedir¹¹⁶. Bu ilkelerin bilinme zorunluluğunun gerekçesi, terkinden dolayı kişinin uğrayacağı zarar endişesidir. Ayrıca bu esasların bilinmesi, vaciplerin edası ve çirkinliklerden kaçınma hususunda kişi için bir lütuftur. Tevhid ve Adl ilkelerinin yeterli düzeyde bilinmesi diğer esasların bilinmesine bağlıdır. Mesela, Allah için, va'd ve va'idinden dönmesini ve kendisine vacip olanı ihlal etmesini caiz görenler için Adl aslı tekamül etmemiştir. Abdulcebbar bu asılların bilinmesi hususunda alim ile avam arasında temelde bir fark görmez. Avamdan birisi için, tafsîlen olmasa da en azından icmâlen bilme zorunluluğu vardır. Zira icmâlen ya da tafsîlen bu beş usûlî

112) Abdulcebbar, *Şerh*, s. 125.

113) Eserin ismi *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*'dir.

114) Abdulcebbar, *Şerh*, s. 122, 123.

115) Abdulcebbar, *el-Muhîr*, s. 21. Diğer ilkelerin bunların altında ele alınmasının geniş izahı için bkz. a.e., s. 21-22.

116) Abdulcebbar, *Şerh*, s. 126.

bilmeyen, Tevhid ve Adl'i kemalen bilmemiş olur¹¹⁷. Avam için bu usûlü bilmenin vücubiyet ölçüsünü icmâf olarak sınırlayan Abdulcebbar, bu tür insanlardan beklentinin, söz konusu usûl hakkında münazara yapabilecek, haklarında ortaya çıkan şüpheleri halledecek bir seviye olmadığını ifade eder. Zira vücubiyeti bu şekilde genişletmek, imkân dahilinde olmayan bir şeyin teklifi demektir ki, bu durumda mükelleflerin çoğu, bu usûlü bilme sorumluluğundan çıkmış olur¹¹⁸.

Sonuç

Usûlü'd-Din kavramıyla ilgili yapılan tanımlamalar, ya da kavramın, haklarında kullanıldığı meseleler göz önüne alındığında, ilk başta ifade ettiğimiz izafiyet ve genişlik açık bir şekilde görülmektedir. Dinin temel kaynakları; amelî ya da itikâdî bir ayırımın yapılamayacağı temel dinî ahlakî prensipler ya da büyük önem atfedilen konular, her müminin inanması zorunlu olan temel inanç esasları ve mezheplerin dini anlama ve ifade etmede kullandıkları kaide ve esaslar bu alanı oluşturmaktadır.

Bu tarihsel gerçeklik karşısında dikkat edilmesi gereken husus, her şeyden önce kavramın anlam alanıyla ilgili bu durumun farkında olmaktır. Bu farkındalık Usûlü'd-Din alanında ortaya atılacak iddialar ve verilecek hükümlerin değerini belirlemede önemli bir veri olacaktır. İslâmî literatürde yer alan Usûlü'd-Din'de ihtilaf, icihad, hata, taklid gibi konular bu zeminde daha sağlıklı olarak değerlendirilecektir. Dini oluşturan temel ilkelerle, o dinî anlayanların kendi anlamalarını belirleyen ve yönlendiren ilkeleri birbiriyle denk ve eşdeğer kılma, tarihte gördüğümüz fikrî farklılıkların dinî kavramlarla çatıştırılması probleminin temel sebeplerinden biridir. Hem tarihsel söylemlerin değerlendirilmesi hem de güncel dinî söylemlerin oluşumunda belirttiğimiz hassasiyetin gösterilmesi, oluşması muhtemel pek çok problemin önünü kesmede etkili bir faktör olacaktır. Bu problemlerden en büyüğü, beşerî yorumların dinîleştirilmesi, kelamın akîdeleştirilmesi ve düşünsel farklılıkların dinî alanda ötekileştirilmesidir.

Bu noktada varacağımız belki de en önemli sonuç, geçmişte ya da günümüzde, yoruma dayanan dolayısıyla izafiyet taşıyan düşünce ve kanaatlerin, sahiplerinin usûlü olduğunu kabul etmek; söz konusu ilkeleri Dinin İlkeleri olarak yansıtmamaktır. Var olan adlandırmaların bu doğrultuda eleştirisini yapmak ve aynı hatayı tekrarlamamak, hangi mezhepten olursa olsun tüm İslâm mensupları için bağlayıcı olan ve davetin ulaştırılacağı insanlar için de ortak bir çağrı olarak gündeme getirilebilecek bir Usûlü'd-Din'i ortaya koymayı temin edecektir.

117) Abdulcebbar, *Şerh*, s. 123, 124.

118) Abdulcebbar, *Şerh*, s. 125.